

нова репутације, која је била привилегија мужева у патријархалним друштвима" (14).

Не упуштајући се у даље разматрање овог сложеног питања, упућујемо заинтересоване на чланак који смо овде цитирали. Усвајајући у целини све што је о томе у њему речено, истичемо да смо ово питање покренули само ради потпуности излагања о дејствима одвојеног живота брачних другова, што смо у овом раду ставили себи у једини задатак.

14. — Завршићемо разматрање питања одвојеног живота брачних другова и дејстава која право придаје тој чињеници, резимирајући неке ствари.

Обавеза кохабитације брачних другова, као једна од правних последица брака, по својој правној природи не разликује се од осталих последица које изазива брак. Она је регулисана нормама когентне природе и брачни другови је не могу отклонити ни на који начин.

Када дође до трајног или привременог прекида животне заједнице без обзира из кога узрока и свеједно да ли су, један или, оба брачна друга крива за то, или је до тога дошло без ичије кривице, та чињеница не мења ништа у правним односима брачних другова. Брак и даље постоји и производи сва своја дејства тако да и даље остају и сва права и дужности брачних другова. Изузетно, и то само у оним правима где суд може допустити да жена живи одвојено од мужа, за време одвојеног живота, обавеза кохабитације је суспендована. Али и у тим правима, остала права и дужности брачних другова остају и за то време непромењена.

Чињеници одвојеног живота брачних другова, право придаје одређена правна дејства која су прецизно прописана законом. У области брачног прва, ако одвојени живот има одређене квалификације — безразложно или злонамерно напуштатање брачног друга, несталост једног брачног друга, или ако је проузрокован неподношљивошћу заједничког живота било из ког разлога — он може бити узрок за тражење развода брака. У зависности од случаја у питању право на подизање тужбе имаће само један или оба брачна друга, у складу са јасним прописима који постоје у тој области. На терену наследног права, одвојени живот, нарочито квалификован, има за последицу губитак наследног права брачног друга према свом умрлом брачном другу.

То су једина дејства одвојеног живота. Нема разлога и противно је закону придавати тој чињеници и неке друге последице.

В. Станковић

НЕКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ПРАВНО-ПОЛИТИЧКОГ РАЗВИТКА СРБИЈЕ ОД 1903—1914

Да би се нагласили значај и ширина будућих политичких промена у Србији и да би се елиминисало питање кривичне одговорности за убиство краља, влада која је образован после 29 маја 1903, углавном од завере-

(14) М. Константиновић: Развод брака због дуготрајног одвојеног живота и право разведеног брачног друга на издржавање, „Анали Правног факултета у Београду“, бр. 4/56, с. 483.

ника и атентатора, названа је „револуционарном владом“. Из истих разлога, и догађаји из 1903. названи су „револуцијом“, пошто је, како је један од савременика доцније истакао, — „у револуцији *легално* оно, што је револуција својим успехом постигла и створила као свршен чин“ (1).

У прокламацији упућеној „свим државним властима“ поводом расписивања нових избора за народну скупштину, ова влада је ближе одредила те предстојеће политичке промене, као и циљеве „револуције“. — Тако је, прво, наглашена „одлучна решеност“ владе „да се народу поврати јако поколебана вера у закон и законитост“, а затим, да се „свима грађанима обезбеди подједнако заштита закона и њихових права“. То би истовремено била и „једна од првих одлика *новога стања* које је и постао зато да се раскрсти с целим системом под којим није било ни слободе ни безбедности“. — Отуд, како је у истој прокламацији даље наведено, — „пошто Србија сад улази у период *праве уставности и парламентарности* — и Народна скупштина, која се има изабрати [...] треба да буде чист и слободан израз *народне воље*, правог народног расположења“ (Подвукла Р. Г.).

Као што се види, већ у првој прокламацији нове владе истакнути су („као одлика *новога стања*“) — сви они познати, политичко-правни принципи на којима су много раније биле засноване либералнобуржоаске државе Западне Европе, тј. — *уставност, парламентаризам, начело поделе власти и законитост*. Истовремено, на место ранијих личних режима, проглашена је *народна сувереност* (парламентаризам као форма) и пуна *правна заштита личних права и слободâ грађана*.

Уставом од 1903 (односно уставом од 1888 који је поново изгласан у скупштини већ 2 јуна 1903), сви ови принципи су јасно формулисани и правно загарантовани. Допунским или органским политичким законима, који су исто тако по атентату од скупштине донети, шире су разрађени и прецизнирани (2). — На тим принципима успостављени су и у Србији одговарајући органи буржоаско-демократске државе, побројане су им надлежности и обележене границе у вршењу власти. Само њихово функционисање строго је подређено *уставу* и законима. Мада је Србија и даље остала „наследна монархија“, у њој није више доминирао чисто *монархиски принцип* као у ранијим уставима.

Парламентаризам, који је тада у пуној мери успостављен, огледао се и у Србији у широј надлежности народне скупштине: — у њеном праву законодавне иницијативе и доношења закона; у праву усвајања (и неприхватања) завршних рачуна и одобравања (и неодобравања) државних буџета, у њеном праву контроле владе (а преко владе и краља) у раду и позивању министара на одговорност, итд.

Подела власти (на законодавну, извршну и судску) огледала се и у потпуном разграничењу надлежности између парламента и краља (као шефа извршне власти, односно владе) и између владе и судова. Затим, огледала се и у забрани мешања извршне власти (владе и краља) у надлежност

(1) Драгиша Васић: Деветсто трећа, Београд, 1925, с. 129.

(2) Закон о избору народних посланика; закон о пословном реду у народној скупштини; закон о министарској одговорности; закон о јавним зборовима и удружењима; закон о штампи, и други.

судова, као и у судској контроли поштовања и примене закона од стране тих органа по начелу „потчињености државе праву“, односно, у судској контроли те потчињености.

Владавина права или законитости огледала се у прокламовању подређености законима и оних који владају и оних којима се влада, односно, у израженој „једнакости свих грађана пред законом“ („сви су Срби пред законом једнаки“ — чл. 7 Устава). Владавина права се и у Србији заснивала, према томе, на тако званом „мистицизму закона“, коме се као „производу“ и „стецишту“ одређених друштвено-политичких односа, додељивала двострука функција: да заштити личност од самовоље државних органа, а затим, да подвргне и саму личност, сваког појединца законима, одређујући тако „правним формама“ оквира у којима обе стране има да се крећу. Самом, пак, применом, вршењем одређених задатака (императивно наређујући, уз санкцију, понашање у друштву), закон „оживљује“, постаје фактор и регулатор односа чиме добија „законску вредност“. — У крајњој анализи процеса доношења закона од стране народних посланика као представника народа у парламенту и његовог усвајања од стране свих чланова друштва, суштина закона би се свела на саму „вољу личности“, коју има да заштити, и да јој одреди границе делатности. Крајњи циљ, који се крије, међутим, у његовој тенденцији, био би и овде, као и у другим буржоаским земљама, — одржање једног одређеног државног и друштвеног поретка, који је уставом и другим законима успостављен и који је од изабраних представника народа, а преко њих како се наводи, и од самога народа усвојен.

Неки од ових принципа били су заступљени и у ранијим српским уставима — најшире у уставима од 1835 и 1888, а најуже у уставу од 1838, у коме није била предвиђена народна скупштина. Највиша власт дата је Савету, док су само неке одредбе о „личним правима“ поменуле (као заштита приватне својине). — Али, Устав од 1835 је ускоро по доношењу укинут, а Устав од 1888 важио је око пет и по година — у ствари за време малолетства када кнеза Александра Обреновића и владе намесништва. — У Уставима од 1869 и 1901 доминирао је изразито „монархиски принцип“, превласт владара у руковођењу државом над парламентом, коме је додељена улога саветодавног тела, неке врсте политичке трибине, која је врло дуго функционисала без јачег политичког дејства.

Отуд и уставна историја Србије може да покаже у којој је мери примена ових принципа, односно организовање унутрашњег уређења једне земље на овим принципима, зависно од бројности, економске и политичке снаге буржоазије, а затим, у многоме, разуме се, и од броја, организованости и политичке снаге и радничке класе, на коју се буржоазија ослања и у борби против феудалних односа и у борби против личних режима, пошто је и једнима и другима у интересу њихово укидање. Као што је познато, двадесетдеветом мају 1903 претходиле су велике радничко-ђачке (мартовске) демонстрације, које су имале јаког утицаја на даљи „ток догађаја“. — Отуд се може претпоставити да су се такви услови у Србији стекли, у потребној мери, тек почетком XX века са развитком привреде и посебно индустрије.

Тада уведени, служили су као основ њеном политичко-правном и државном уређењу све до 1918.

Нагли развој индустрије, нарочито за време Царинског рата (1906—1910), и привредно и политичко осамостаљивање Србије према Аустрији, и истовремено шире економско и политичко повезивање и са другим земљама, отварају су и нове проблеме и стварали су и нове унутрашње односе, који су се морали и законски регулисати. Отуд су, уз Устав и друге политичке законе, од којих су се ови последњи исто тако често допуњавали и мењали, донети и многобројни тако звани „технички закони“ неопходни привредној политици капитализма, као и низ уредаба и закона о регулисању и модернизовању железничког и поштанског саобраћаја. Уз законе о зајмовима за далеко већу изградњу и експлоатацију железница, овим законима су се први пут захватили проблеми поштанског и железничког саобраћаја у целини, укинута су ранији застарели прописи (из XIX века) о томе и регулисани су, према новим потребама, и положај и права и дужности железничара и поштара, као и све друго — почев од возарине и тарифа до превоза путника и робе (3).

Највећи број закона донет је, разуме се, у области обезбеђења покривања државних расхода, који су постајали све већи услед повећаних потреба државе у развоју и закључених иностраних зајмова, не само за изградњу железница, већ и за наоружање и организовање војске и припреме за Балканске ратове.

Како је, пак, за развитака капитализма и спровођење капиталистичке експлоатације неопходан унутрашњи мир, као и спољашњи, то је донет и нов *Закон о јавној безбедности* (од 31 јануара 1905), који је све демократске установе и слободе, уставом и другим политичким законима загарантоване, свео у оквире који су најпогоднији за такав развитака и ту врсту експлоатације.

Убрзан привредни развитака у овом периоду, као и организовање државе и администрације на модерним основама — отворили су и потребе за стручним кадровима. Из тих разлога „нови режим“ је шире захватио и у „просветну политику“. И ту политику карактерише доношење низа закона и измена закона о школству — почев од првог закона о *народним школама*, затим стручним и занатским — па до првог правилника за децје читаонице и књижнице, за удруживање ученика и њихово понашање „у школама“, на „јавним местима“ и „према старијима“. Међу најважније свакако долази и први закон о *Универзитету* (од 27 фебруара 1905), којим се дотадања *Велика школа проглашује Универзитетом* са пет факултета (богословски, философски, правни, медицински и технички). У духу наглашеног буржоаског демократизма и Универзитет је тада организован као „највише самоуправно тело за вишу стручну наставу и за обрађивање науке“, са одговарајућим универзитетским и факултетским органима: ректором, деканима факултета, Универзитетским саветом, Универзитетском управом, Универзитетским судом итд. Исте године донета је и општа уредба о Универзитету

(3) Правилник за железнички саобраћај који има силу закона од 20 октобра 1907; Општа поштанска конвенција, закључена између Србије и других држава (донета у виду закона — 6 фебруара 1909).

у Београду, којом је врло опширно разрађена организација Универзитета и факултета појединачно.

Осим регулисања све развијенијих економских и друштвених односа новим законима, и саобразно томе и проширивања културно-просветне делатности, разрађиване су и допуњаване и остале гране права — кривично и грађанско — и све више су се промене које су настајале у „економској бази“ одражавале и у „друштвеној надградњи“ — мада је Србија, готово увек, својим „правним системом“ превазилазила „економску базу“ услед спорости развоја капитализма, а са друге стране, услед рецепције туђег, развијенијег права (као преузимање аустриског Грађанског законика 1844 или угледања на законодавство европских држава при доношењу и устава и других закона). — Зато се може констатовати да су „правна страна“ и „демократска структура“ српске државе од 1903 до 1914 подробно разрађене, чиме се Србија, по свом политичко-правном и државном уређењу, тек тада у ствари и сврстала у ред модерних буржоаско-демократских европских монархија.

Може се поставити питање како су се у Србији примењивали, 1903 прокламовани и уставом и законима загарантовани, политичко-правни принципи буржоаско-демократске државе, којима је, како се наводи, отворен пут „новоме стању“ у Србији?

Што се тиче Устава — он је за све време формалноправно остао неизмењен и поред настојања и опозиционих партија и нарочито представника социјалдемократске радничке партије, да се Устав или у целини или у неким својим одредбама, измени, чиме би се још више демократизовало унутрашње уређење Србије (као што су увођење општег права гласа без обзира на пол, укидање забране војницима да гласају док су на одслужењу војног рока, а нарочито, проширивање надлежности локалних самоуправних органа, који су се налазили под строгом контролом средњих и окружних начелника, и друго). Али су се зато неке одредбе Устава у пракси запостављале, а посебним законима и њиховим изменама и допунама и ограничавале. — Највише су била на удару „лична права грађана“, у првом реду политичка, пошто су већ самим Уставом та права и дата — или „у границама закона“, или под условом да у „закону није друкчије прописано“. — Тако се чланом 4 поменутог закона о јавној безбедности, даје право влади да, уколико се „у једном округу, срезу или општини догоде велики нереди, који се не би могли сузбити сталним органима, употреби војска сталног кадра из најближе команде за угушивање нереди“. Ова одредба је врло често служила владама, односно окружним и средњим начелницима, као „правни основ“ за употребу војске при угушивању радничких штрајкова, који нису били законима забрањени, али чији се број с годинама повећавао, као и број радника који је у њима учествовао. Војска је покретана чак и после доношења закона о радњама (1910), којим је, у односима између радника и послодаваца — радницима дато право на штрајк. Или, одредба Устава (чл. 25) о „слободи удруживања грађана“, коју је влада кршила кад су били у питању рударски радници (1908 било је у Србији у 56 рудника са 5.378 радника) или железничари. — Наиме, на захтев концесионираних рударских друштава, влада је запретила једном министарском наредбом да ће

сваки рударски радник „бити отпуштен с посла без отказа, ако врши утицај на друге раднике или се са њима удружује да би обуставили рад и изнудили побољшање надница и других радних услова“, (како је забрана очевидно била незаконита радници свих струка и у целој земљи, нарочито у Београду, покренули су, велике демонстрације против владе — 8 јуна 1908).

У погледу „очувања правног поретка“, „законитости“ и исто тако „поштовања права грађана“, један од посланика из опозиције истакао је у скупштини да рад влада у том домену карактерише „афера од 16 септембра“. Иако је уставом прописано „узимање на одговорност искључиво од надлежних органа“, иако је „забрањена смртна казна за чисто политичке кривце“, тона дана је, 1907, убијен без суда, у затвору, од стране полицијских органа, један официр (са својим братом), пошто је откривен у покушају стварања контра-завереничке организације у војсци у циљу борбе против атентатора. Јавности је саопштено да су убијени „као бунтовници“ и „у самоодбрани“, пошто су, наводно, отели оружје од стражара — и на њих припуцали. Поводом тога, и због великог огорчења у јавности — (пошто се министар унутрашњих дела „[...] да некако што више задужи господу заверенике“ као ствараоце „новог реда ствари [...] затрчао у тој својој услужности и ревности [...]“) — опозиција је затражила од Скупштине да се министар унутрашњих дела, као најодговорнији, смени и преда суду, утолико пре што је и општа седница Касационог суда нашла да је крив, Скупштинска већина (радикали) није пристала на то, па се дискусија доцније, кадгод би се давала оцена рада влада — заштравала на питању *права управних органа на употребу оружја и права суда да цени законитост поступака и тих органа* (да ли је оружје употребљено у случајевима који су законом предвиђени). Али, мада је Уставом јасно стављено у надлежност суду да цени законитост поступака свих органа власти, министар унутрашњих дела о коме је реч, одговорио је у скупштини: „Ко би се смео примити за министра полиције, кад би се још и суду признало право да цени, да ли је добио мандат за употребу оружја или не“ (Стенографске белешке са заседања Народне скупштине од 19 априла 1911).

Ипак, највише злоупотреба и кршења Устава и закона од стране власти, изгледа да је било у области примене прописа о избору народних посланика и посланика за самоуправне органе, (за среске и окружне скупштине), и права грађана на учешће у изборима. То је и сасвим разумљиво, пошто је реч о најбитнијој ствари: која ће странка добити већину у скупштини те према томе и образовати владу, односно и добити стварну власт у земљи. — Најчешће је у скупштини истицано да су пореске власти пред изборе давале „лажне извештаје“ о висини пореза присталица опозиције како би их онемогућили да гласају (пошто је право гласа било везано за плаћање непосредног пореза од 15 дин. годишње), док би накнадно, после избора, за иста лица достављали пореске „исправке“. Затим, да полицијски чиновници „изнуђавају оставке председника, кметова и одборника, који не припадају данашњем режиму“, као и да се „веома умножио број случајева да бирачки одбори по појединим општинама фалсификују изборне резултате у свом месту“ (Стенографске белешке са скупштинског заседања од

28 октобра 1910). Насупрот томе, скупштинска већина и влада су исте такве поступке приписивали опозицији за оне крајеве у којима је њен утицај на органе власти и становнике био пресудан, итд. Политичка историја Србије пуна је података о кршењу Устава и других закона у оној мери у којој су то налагали интереси друштвених слојева чији су се представници налазили у влади, а који се нису могли остваривати, како се у пракси показало, уз стриктну примену Устава и закона.

Међутим, парламентаризам се све до краја у Србији одржао. Краљ је остао углавном по страни међупартиских политичких борби. Томе су допринели и измењен однос политичких снага у земљи и међународне околности. После 29 маја повећао се, наиме, и број странака (од три на седам). Најјача радикалска странка се поделила у две странке — радикалску и самосталну. Затим, 1903 основана је и социјалдемократска радничка странка, што је било од великог значаја, пошто је ова странка дотле неорганизована и политички бесправну радничку класу, иокупила и увукла у политичку борбу. — Све те странке, без обзира на разлике у њиховим програмима и у сватањима о практичној политици влада и без обзира на међусобна оптуживања у Скупштини и преко штампе — биле су сложне у погледу одбране парламентаризма и увек спремне да се супротставе евентуалним покушајима владара да узурпира власт. — Захваљујући, међутим, околностима под којима је дошло до промене династије и до избора Петра Карађорђевића за краља у његовим позним годинама, што је тако исто много утицало на крајево држање — политичке странке нису готово ни имале прилике да ту спремност и стварно покажу. С друге стране, међународне околности су непрекидно наметале и мобилизацију и збијање свих снага за одбрану најбитнијих интереса — привредног развоја земље и подизање индустрије, економско осамостаљивање према Аустрији и заштиту националне независности — а што је било угрожено и „даринским ратом“ са Аустро-Угарском и анексијом Босне и Херцеговине од стране Аустрије („анексиона криза“ од 1908) и Балканским ратовима, и, на крају и Првим светским ратом. Али, ипак, поред свега тога, одржању парламентарног режима у Србији је много допринела јака опозиција, или, тачније речено, сам однос политичких снага и у парламенту. — Већ на првим изборима за Народну скупштину самосталци, на челу са најистакнутијим и млађим интелектуалцима, углавном професорима, књижевницима и другим јавним радницима — добили су 66 мандата, према 75 старијих радикала. Смелији у предлагању политичких мера („радикалнији део радикалске странке“) — самосталци су готово редовно били у опозицији, тј. кад нису сами образовали владу, што се сасвим ретко дешавало, или кад су улазили у коалиционе владе, што се увек дешавало у тешким моментима по земљу. Тако јака опозиција и по броју посланика, а нарочито по саставу руководства, привлачила је на своју страну и неке посланике из других мањих партија незадовољних политиком скупштинске већине, односно владе. — Захваљујући закону о пословном реду у Народној скупштини, који владајућа странка, и поред настојања, није могла да измени, опозиција је сваки час водила опструкцију, (чак и за време Првог светског рата). — Осим тога, кори-

стећи слободу штампе за нападе на владу и владајућу странку — опозиција је успевала да за своје ставове све више придобија и јавност. Она је постепено стварала и „јавно мњење“ и њим се користила увек кад би радикали претерали у „упрезању државе“ искључиво у интересу припадника странке. Тако су буржоаске снаге сврстане у борби за власт у неколико партија, једна другу спутавале у претераном „кршењу“ Устава и закона, условљавајући тиме извесну равнотежу у политичким односима и у Скупштини, која је неопходна за одржање парламентаризма.

Подела власти на законодавну, извршну и судску — задржана је до краја. — Међутим, на скупштинским заседањима често су се чуле примедбе да се владе мешају у надлежност судова сугеришући одређене пресуде или ослобођење од казни кад су биле оптужене истакнуте владине присталице — и поред тога што је Уставом „забрањено мешање законодавне и управне власти у рад судова“ (чл. 146), и што су прокламовани и „независност судова у изрицању правде“ и „руковођењем при том искључиво законима“, а не и „политичким мотивима“. — Затим, судови су нападани због корумпираности многих судија, те је у Скупштини предлагано као примера да им се повећају плате, итд.

После ових кратких напомена из којих се види да принципи буржоаске демократије иако прокламовани после 29 маја 1903, нису увек и поштовани и стриктно примењивани, може се поставити питање *зашто су прокламовани и у чему је онда био њихов друштвено-економски и историјски значај за Србију?*

У борби против застарелих и превазиђених политичких режима, који су се у капитализму одржали на остацима феудалних економских односа (натуралној привреди и разним облицима кулука, као у Србији скоро до средине XIX века), буржоазија — која се тек јавља — тражи потпуно укидање тих заосталих односа, изражених и у аутократској владаочевој власти. — Затим, она тражи слободно и шире домаће тржиште, неспутавано повезивање са иностраним пијацама за пласирање робе и веће унутрашње политичке слободе. — Све јој је то потребно за развитак трговине, индустрије и других облика капиталистичке производње, у ствари, основних услова њеног опстанка као друштвене класе, односно и саме државе, чији органи треба у томе да јој послуже. — Претходно или истовремено је неопходно, разуме се, да се постигне потпуна национална независност онамо где је нема и невезаност оних који стоје на челу државе искључиво за једну или за одређене земље у спољној политици, пошто то доводи, врло често, онамо где постоји, неразвијену земљу према развијенијој у колонијалан или полуколонијалан положај. — Србија је била до 1878 аутономна покрајина Турске и без права на склапање било каквих уговора са другим државама, те је у спољнополитичким и спољнотрговинским односима била везана за Турску. Из тих позиција Турска је морала утицати и на унутрашње политичке односе у Србији. — Кад се Србија ослободила — потпала је под врло јак утицај Аустрије. Аустрија је заступала Србију на Берлинском конгресу, због чега, нарочито после склапања „тајне конвенције“ којом је краљ Милан потпуно подредио Србију Аустрији — представници Србије нису

могли направити ни један смелији економски или политички потез према другим државама. И, од тада, преко 80% извоза Србије ишло је у Аустрију или преко Аустрије — уз најшира овлашћења у трговини за Аустрију. — Две странке које су се уз владара, смењивале на власти, — либерална и напредњачка — нису биле способне, будући без ослоњаца у ширим масама и услед својих ограничених политичких погледа — да се супротставе владарчевој неограниченој власти. То се најбоље показало кад су, после смрти кнеза Михаила, а за време малолетства Милана Обреновића, либерали довели Устав (1869), који је обезбедио и будућем владару неограничен политички утицај у земљи.

Као реакција на тешко унутрашње стање земље (врло заостала привреда — потпуни недостатак индустрије, — бирократски систем управљања и свемоћ полиције) јавља се, као што је познато, седамдесетих година XIX века први социјалистички покрет у Србији на челу са Светозаром Марковићем. У главном делу политичког програма захтевају се и укидање бирократије и проширивање унутрашњих слобода и народне самоуправе. Осамдесетих година, повезан са претходним покретом и са истим захтевима — јавља се, до тада најјачи и најмасовнији политички покрет — радикалски — који се први повезује са сељаштвом и увлачи га у активан политички живот. — Резултат борбе радикала представља Устав од 1888 који је и ограничено владара у вршењу власти и увео парламентаризам и проширио демократске слободе и успоставно — макар и половично — народне самоуправе (среске и окружне скупштине и среске и окружне одборе) — уз среске и окружне начелнике којима су самоуправни органи били подређени.

Пре доношења Устава, радикали су, у раду са масама, истицали познате буржоаско-демократске паролe о слободи грађана и народној суверености. Користећи се тешком ситуацијом у земљи и конкретним чињеницама о свим могућностима злоупотребе власти у постојећем личном режиму, они су указивали на сва преимућства својих предлога о државном и политичком уређењу земље над тим режимом. Ове паролe показале су се као врло успешно агитационо средство у мобилисању градске буржоазије и сељаштва и њиховом везивању за програм радикалске партије, што су радикали неоспорно знали. — Али, доношење Устава представља краткотрајну њихову победу. Доласком на престо прво Милана Обреновића, а затим и Александра (уз два државна удара) и враћањем устава од 1869, краљ Александар Обреновић је поново завео апсолутистичку владавину. Међутим, начин управљања краља Александра, са свим додацима из приватног краљевог живота (краљева женидба са Драгом Машин), потпуно су одударали од политичких кретања које су изазивали и усмеравали радикали већ од тренутка кад су се организовали. Зато је поново избио отпор против такве владавине, у који је сад увучена и војска. Завером је уништена династија Обреновића, и дата је пуна власт буржоазији, односно радикалима као представницима најширих њених слојева. Овога пута радикали нису морали нарочито да истичу буржоаско-демократске паролe — оне су ухватиле корена у народу и представљале су чврст и готово општи политички

програм, чијем је потпуном реализовању, по мишљењу најнапреднијих политичких група, сметала једино династија.

Преузимајући пуну власт, буржоазија, заступана од радикалске странке, организовала је поново државу на означеним демократским принципима. Ти принципи су прихваћени, јер на тадањем степену развоја капитализма у свету, и буржоазија у Србији не би могла даље развијати и свој капитализам од кога је њен опстанак и зависио. Зато је било неопходно да се и унутрашњи политички и државни систем Србије усклади са политичким и државним системима европских буржоаских држава са којима је, из истих разлога, морала убудуће долазити у економске и политичке односе. — Другим речима, и буржоазији у Србији за обезбеђење најбржег и свестраног сопственог просперитета, било је неопходно и уклањање апсолутистичке владавине и увођење буржоаско-демократске управе. — Али, с друге стране, њена настојања да уведе режим „погодан за буржоазију“ и за капиталистичку економију, неминовно ствара и друге прогресивне снаге, у првом реду радничку класу, које јој се супротстављају. И тако, док су буржоазији потребне шире демократске слободе за њене економске и политичке интересе, због чега и ступа у борбу против претходних режима, она истовремено није у стању да спречи — иако на томе настоји — да се друге друштвене снаге, које њена привредна политика рађа — и саме њима користе. Односно, не може да спречи да из развоја капитализма не извиру и такве противречности. Зато је принуђена да примењује половичне мере и никад до краја ефикасне, тј. кад дође на власт, да политичко-правне буржоаско-демократске принципе *релативно* примењује, да „крши“ Устав и законе и да државне установе покушава да „прекраја“ искључиво према својим политичким и економским потребама. Али, и поред злоупотребе власти у своју корист, владајућа буржоазија на почетку свога успона није у стању да у томе пређе границе које би потпуно угрозиле и све животне интересе и оних група које јој се у политичкој борби супротстављају, а да се и сама не претвори у своју сопствену супротност — у диктатуру једне групе буржоазије над читавим друштвом. — У крајњој линији, разуме се, све бржи развој капитализма томе неминовно води, али истовремено доноси економско и политичко разрешавање и нових друштвених снага на челу са радничком класом. Србија је, међутим, тек нешто одлучније закорачила тим путем између 1903 и 1914. И, управо, за толико за колико је и закорачила на том путу интензивног развоја капитализма, тај период је у том смислу, и био револуционаран за Србију. Јер, иако су владе тада покретале и „државни апарат“ и чак војску у борби против радничке класе, произишле из тог развоја (1903 Србија је имала само 4060 индустријских радника, а 1913 — преко 18.000), спречавајући њихово политичко организовање и политичко образовање (забраном растурања радничке штампе и поред „слободе штампе“), радничка класа, користећи се ипак „прокламованим слободама“, чије потпуно укидање је и својом политичком борбом спречавала, — организовала се и све више, у борби против капиталиста, покретала штрајкове (1910 — 47 штрајкова, 1911 — 75, 1912 — 65 — од којих су са успехом завршени — повећањем надница и скраћењем радног времена — 1910 —

77%, 1911 — 84%, а 1912 — 68%). Исто тако је радничка класа могла да подиже масовне демонстрације у градовима и пред Скупштином против конкретних мера влада на штету радника, као што је могла, и поред спречавања, да организује и првомајске прославе чак и у радне дане. У томе би, дакле, било и велико преимућство буржоаске демократије за Србију над ранијим режимом, што, наиме, њено увођење разрешава дефинитивно све производне и друге прогресивне снаге реакционарних и полуфеудалних веза, стварајући истовремено, снагом свога развоја, и најпрогресивнију друштвену и политичку снагу — пролетаријат. И тек ће пролетаријат својом даљом борбом, *правну једнакост*, тј. једнакост свих грађана пред законом, претварати у фактичку једнакост, као што ће на место формалне увести стварну демократију — постепено, разуме се, и увек у оној мери у којој буде и освајао власт.

Историски гледано, промене уведене у државноправном уређењу Србије после 29 маја 1903 представљају и завршну етапу унутрашње политичке борбе започете још у првом српском устанку када је од школованих војвођанских Срба постављено да у новој Србији — „закон буде воља вилајетска“. Још на првом кораку стварања српске државе војвођански Срби су, као што се види, настојали да заведу буржоаску законитост, оцењујући правилно смернице друштвеног и државног развоја будуће српске државе, замењујући у томе и одсутну градску буржоазију у Србији и њену идеологију. Затим, тек тада су остварене и тежње народних „дрвака“ и трговаца-сељака, угрожених у својим најбитнијим интересима начином управљања кнеза Милоша Обреновића после другог устанка, да се личност и имовина обезбеде „конституцијом“, — као и захтеви „уставобранитеља“ (после 1830) да се у Србији заведе „уставност и законитост“, на место кнежевог деспотизма и безакоња. На крају, остварени су напори свих друштвених слојева у Србији, изражени кроз буне у првој половини XIX века, а затим кроз масовну подршку радикалној странци, за што већом демократизацијом српског друштва и државе. Кад је остварена, највише користи је од тога имала имућнија класа, која је борбу и повела, али се показало да је и осталим класама, ако ништа друго, остављено много шире место за политичку борбу.

Пређени пут је био врло дуг и испуњен тешким унутрашњим сукобима и спољашњим ратовима. Због тога је за Србију и речено да „ни мање земље, ни бурније историје“. — Али је и та „бурна“ историја потврдила, као и много раније историје неких других народа, да пуно реализовање парола о једнакости, личним слободама и политичким правима човека, превазилазе оквире развоја буржоаске државе.

Један од највећих србијанских буржоаских научника је за радикале констатовао да је „њихово револуционарство било само интелектуални кицошлук“ (осамдесетих година XIX века). Кад су дошли на власт (1888), по мишљењу истог научника, — „радикали су се брзо научили опортунизму“ (4). — Тај опортунизам се испољио и после 1903, само што су сада, због раније стеченог искуства и измењених околности, показивали више зре-

(4) Слободан Јовановић: Влада Милана Обреновић, 1934, књ. III, с. 509.

лости и вештине у руковођењу државом. И, као што могућности остваривања демократских принципа превазилазе оквире буржоаске државе, тако и радикали, као најјачи и најизразитији грађански политички представници у Србији, нису могли, у свом „револуционарству“, да превазиђу оквире оне епохе, тј. капиталистичке, у којој су пре свега имали да воде рачуна о интересима владајуће класе којој су припадали. —

Што у оквиру те епохе и пролетаријат, који се рађа са буржоазијом и јача у оквиру поретка који она доноси, може понешто да добије — управо онолико колико покажу политичке снаге — то је само исто тако једна историска неминовност, потврђена и у политичко-правном развоју Србије између 1903 и 1914 године.

Др. Ружица Гузина.